

תודעה היסטורית באיראן בתקופת מחמד רזא שאה (1941-1979)

מנחם מרחבי

תקציר

מטרת המחקר היא לבחון את הדינאמיקה של האינדוקטרינציה באיראן בתקופה הנדונה תוך דגש על השימוש שעשה השלטון בהיסטוריה בחיפוש אחר לגיטימציה. אני בוחן ומנתח את שיטות האינדוקטרינציה, בחינוך הפורמאלי והבלתי-פורמאלי ובאוס שאלו אמורים היו להנחיל לאיראנים בני מעמדות שונים. מטרתי היא לבחון את ההמשכיות לצד התמורה לעומת התקופה שקדמה לשלטונו של מחמד רזא שאה, כמו גם לנסות ולהעריך את ההשלכות של תקופה זו על איראן לאחר ירידתו מהשלטון.

מחקר זה הנו חלק מספרות מחקר על מיתוסים היסטוריים ועל חלקם במזרח התיכון המודרני. מטרתו של טיפוח מיתוסים אלו כפולה: לטעון ללגיטימציה מצד השלטון כלפי פנים, ולעמוד מול טענות למיתוסים של חברות שכנות באזור, כלפי חוץ. מחקר זה יוצא מתוך הגישה האתנו-סימבולית אשר רואה את הלאומיות כתוצאה של התפתחות היסטורית של קשרים ישנים, לעתים עתיקים ממש, של חבריה. הלאומיות, על פי גישה זו, אינה יש מאין מחד, אך אינה המשכיות ישירה וטבעית לקהילה עתיקת יומין מאידך. היא קבוצה מודרנית הנוצרת ומאוגדת סביב סמלים (טקסים, אמונות) שיש להם רצף היסטורי משמעותי.

מחקר זה מתחיל עם ההאדרה בשרות המדינה בתקופת רזא שאה (1925-1941) והתודעה הגוברת בקרב אינטלקטואלים איראנים לעברה המפואר של הושן (מולדת) שלהם. תקופה זו התאפיינה בפעילות ענפה של אינטלקטואלים, יצירי המגע המתמשך עם המערב כבר מהשליש האחרון של המאה ה-19. קבוצת אינטלקטואלים זו הובילה את צעדי המודרניזציה של משטר רזא שאה, ובד בבד הכניסה את תפיסת העבר של איראן כמרכיב מרכזי בזהות האיראנית המודרנית בכל האמצעים שעמדו לרשותה. מעורבותם של חבריה בפוליטיקה, כולל במשרות בכירות באדמיניסטרציה, אפשרו לה להשפיע רבות על עיצוב זהותו של דור של איראנים, עירוניים, משכילים ובעלי זהות לאומית איראנית תוך דחיקת המרכיב הדתי-שיעי למקום שולי יחסית. הדחתו של רזא שאה, לא היוותה סוף פסוק במגמה זו, אלא הפסקה זמנית שלה.

עלייתו של מחמד רזא שאה לשלטון לא היוותה נקודת מפנה כשלעצמה, אלא רק לאחר ששלטונו הועמד בסכנה לאור המשבר מול ראש ממשלתו הכריזמטי מחמד מוצדק ביולי 1953. הדחיפה העיקרית למעורבות השלטון בהנחלת סמלים של העבר הקדם-אסלאמי, היווה הקרב על לבו של הציבור עם השקת "המהפכה הלבנה", שורה של צעדים למודרניזציה בתחומי הכלכלה והחברה באיראן, ב 1963. הרפורמות שניסתה מהפכה זו להוביל, ואשר משמעותן היתה גם פגיעה בקבוצות חברתיות וכלכליות רבות השפעה (כמו אנשי דת ובעלי קרקעות), הצריכו שימוש הולך וגובר בעבר האיראני הרחוק, על מנת לשאוב השראה ממנו.

שאיבת לגיטימציה ממורשת העבר הולידה טיפוחם של סמלים מעברה האימפריאלי של איראן, ובמיוחד מתקופת השושלת האח'מנית מהמאה ה-6 לפנה"ס. כורש הגדול, מייסד השושלת ופרספוליס, בירתה של האימפריה הפרסית מתקופת דריוש, היו שני הסמלים הבולטים בהקשר זה. עם זאת, מגמת האדרת ההיסטוריה הקדם-אסלאמית שינתה את אופייה עם התחדשותה של הנחלת העבר הקדם-אסלאמי, שהגיעה לשיאה בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-20. מקומם של אינטלקטואלים בתהליך האדרת המורשת הקדם-אסלאמית הפך שולי יותר והם נדחקו למעשה להיות עושי דברו של השלטון, שהפך לשחקן מרכזי יותר מאשר בתקופת רזא שאה.

המחקר בוחן את הרקע לבחירה בפרקים בעבר ודמויות ממנו על ידי המשטר, והאופן שבו נתפסו מאמצים אלו על ידי חלקים שונים בחברה האיראנית. אני חושף את המאבק שהתנהל סביב הזיכרון הלאומי ה"נכון" והאופן שבו הוא כיסה למעשה על מאבק על האותנטיות האיראני, והחיפוש אחר האיזון הנכון שבין שני מרכיבים מרכזיים בזהות האיראנית – הזהות האתנית האיראנית והאסלאם השיעי.

דמותו של כורש כמלך שהוביל שינוי לא רק בתולדות איראן, אלא בתולדות האנושות כמשחרר העבדים הראשון ומי שהנחיל לעולם את מה שראו היסטוריונים פהלוויים כהצהרת זכויות האדם הראשונה, שירתה היטב את האתוס הרצוי למעצבי דעת הקהל באיראן בתקופה זו. כמו כן האופן בו תואר כליברל מחד ובה בעת אימפראטור מוצלח מאידך, היוותה דוגמא לדמות השליט הרצוי לאיראן. מחמד רזא שאה תואר כהתגלמות מודרנית של כורש. דימוי זה אמור היה לתת השראה לצעדים מרחיקי הלכת שביקש לחולל בחברה האיראנית ולא פחות חשוב מכך בתפיסתה העצמית, כמקור הערכים הנעלים בהם מתהדר המערב.

דמותו החיובית של כורש בתנ"ך, ספר הקדוש לנצרות וליהדות, הפכה את כורש לדוגמא נוחה לטענה של הכרה עולמית בגדולתה של איראן ומנהיגה, בעבר כמבשר להווה.

פרספוליס היוותה הוכחה ארכיאולוגית, מדעית לתפיסת המשטר הפהלווי את העבר המפואר של איראן. העובדה שפרספוליס זכתה להערצתם של חוקרים מערביים ונחשבה לאחת מההוכחות המובהקות לקדמתה של איראן האח'מנית בתחום הארכיטקטורה, הפכה את האתר הארכיאולוגי לסמל של הלאומיות האיראנית. האתר הפך למקום בו בחר השאה לערוך את חגיגות 2500 שנה למלכות איראן באוקטובר 1971. החגיגות היוו מפגן ראווה לעוצמתו של המשטר הפהלווי, ובה בעת היוו אירוע מכונן לאופוזיציה מימין ומשמאל למשטר זה. תחושת הניכור וחוסר האותנטיות שחשו דוברי האופוזיציה, ושיקפה קבוצות מגוונות בחברה האיראנית, הניעה את ההתנגדות למשטר השאה. עולה מכך כי הסמלים הקדם-אסלאמיים שטיפחה המדינה היוו שדה-מערכה למאבק על האותנטיות האיראנית.

המאבק בין שני מרכיבי הזהות האיראנית שהגיע לידי התנגשות אלימה עם המהפכה האסלאמית ב 1979, לא הסתיים והוא שב ועלה כל אימת שמרכיב אחד בזהות זו נתפס כמאיים על המרכיב השני. המהפכה האסלאמית היוותה מבחן חשוב ליכולת ההסתגלות של תפיסתם של איראנים רבים את הסמלים הקדם-אסלאמיים ואם לשפוט על פי מה שנראה לאחר 33 שנים לאחר נפילת המשטר הפהלווי, נראה כי זיקתם של איראנים רבים כלפי סמלים אלו לא נעלמה כלל.